

המשפחה האובדת של משה

מה פשר חסכנות היתר של המקרא בתיאור בני משפחתו של משה? הרבה מאוד הסברים הוצעו. אף אחד מהם אינו מספק

יעקב שביט 25.03.2013 14:12

"ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור וישב ארצה מצרים" (שמות ד, 30) - הרבה יותר מזה לא מצא המחבר המקראי צורך לספר על בניו של משה, ורק הוסיף כי שני הבנים שבו עם צפורה אמם ליתרו אחרי ששולחה על-ידי משה לחזור לאביה (שם, יח, 2). הוא לא מסביר את הסיבה לשילוחם. בהמשך מסופר שמשה קרא לבכורו גרשם -- כי "גר הייתי בארץ מצרים" (שמות ב, 22, יח, 3) ולשני אליעזר - "כי אלוהי אבי בעזרי ויצילני מחרב פרעה" (שם, יח, 4).

המדרש מוסיף למידע החסני עד מאוד הזה רק עוד כמה פרטים, הסותרים זה את זה: לפי מדרש אחד, משה הסביר ליתרו שהוא לוקח אתו את בניו למצרים כדי שיזכו בבוא היום "לעמוד על הר סיני לשמוע מפי הקב"ה אני ה' אלהיך" (שמות רבה, וילנא, פרשת שמות, פרשה ד). מדרש אחר מתרץ את "גט הפיטורין" שנתן משה לציפורה בסיפור הזה: כשאהרן פגש את משה אחיו בעת שובו למצרים, שאל את משה מי הם אלה שהביא אתו, ומשה ענה "אשתי ובני". שאל אותו אהרן: "ולאן אתה מוליכם?" כשמשה השיב "למצרים", אמר לו אהרן: "על הראשונים אנו מצטערים ועכשיו נצטער גם באלו" (מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א). במלים אחרות, לדעת אהרן, משה לא היה צריך להביא אתו את בניו למצרים כדי שלא יהיו עבדים לפרעה, ומשה קיבל את דעתו של אהרן ושילח את אשתו ובניו. לפילון האלכסנדרוני היה הסבר אחר: משה לא נהג כמקובל "לעשות לביתו ולקדם את בניו (היו לו שניים), כדי להציגם כשותפיו לעת-עתה וכיורשיו בעתיד" (על חיי משה, א, 50, תירגמה סוזן דניאל-נטף), ומכאן ששילח מעליו את בניו לא כדי לחסוך מהם עבדות, אלא להפך, כדי שלא יצטרך לעמוד בפיתוי לרומם אותם בשל זכות אבות.

לפי במדבר רבה, משה סבר שבדין הוא ש"ירשו בני את כבודי" – ועל כך השיב לו הקב"ה: "נוצר תאנה יאכל פריה". בניך ישובו להם ולא עסקו בתורה" (במדבר רבה [וילנא] פרשה כא יד ד"ה יד וידבר משה). לפי זה, מכיוון שבניו של משה לא היו "בני תורה", לא היו ראויים להיות יורשיו.

דרשנים בני ימינו לא הסתפקו בהסברים האלה, וכדרכם הוסיפו עליהם. לדוגמה: אהרן סבר כי יקשה על משה להנהיג את עמו כשהוא מטופל במשפחה; או, משה נכנע "לרגש האבהי" שלו ורצה למנוע מבניו להיות שותפים לסבלותיהם של בני ישראל במצרים, ואולם בכך מנע מבניו להיות שותפים לחוויות המכוננות של עם ישראל – דבר ששילמו עליו מחיר כבד.

ציפורה ושני בניה מבליחים רק עוד פעם אחת בסיפור המקראי: בעת שיתרו מביא אותם עם אמם לבקר את משה אחרי הניצחון של בני ישראל על עמלק: "ויאמר אל משה אני חותנך יתרו בא אליך ואשתך ושני בניה עמה" (שם, 6). לפי המסופר, משה יצא לקראת חותנו "וישתחו ויישק לו וישאלו איש לרעהו לשלום ויבואו האהלה" (שם, 7); ואולם, גם כאן אין למחבר עניין לספר מה התרחש בפגישה הזאת, או אם משה התאחד עם אשתו ובניו. יוסף בן-מתתיהו הוסיף על כך ב"קדמוניות היהודים" שמשה קיבל את יתרו, צפורה והבנים בשמחה. ולפי גירסת "ספר הישר", יתרו ובני משה ישבו "בקרב בני ישראל ימים רבים.

ידע יתרו את ה' מהיום ההוא והלאה".

דרשנית אחת הציעה לא מזמן את ההשלמה הבאה לסיפור: יתרו הציע למשה למנות שופטים כדי "להוריד מן העומס המוטל עליו מתוך תקווה שיתאפשר לו לשהות יותר עם משפחתו הישנה־חדשה"; ואולם, משה, שקיבל את עצת חותנו למנות שופטים, ובכל זאת החליט להיפרד מאשתו ומבניו. במלים אחרת, משה רחוק מלהיות "איש משפחה" כפי שמתאר אותו בובר בספרו "משה". מכאן ואילך נעלמים אשתו ובניו של משה מהסיפור המקראי, ומהשתיקה הזאת מותר לשער שלאחר הביקור הקצר חזרו למחנה המדייני ולא הצטרפו למחנה בני ישראל. רק במדרש תנחומא (צו, יג) נרמז שצפורה נשארה במחנה בני ישראל: קודם למתן תורה קידש משה את העם ואמר לו "לשלשה ימים אל תגשו אל אישה, פרשו הם מנשותיהם ופרש משה מאשתו", ואחרי מתן תורה אמר לו הקב"ה "לך אמור להם, שובו לאהליכם, ואתה פה עמוד עמדי, ואל תשוב לדרך ארץ; כלומר, תישאר בפרישותך. ואולם, כשספר במדבר כתב על תולדות אהרן ומשה קודם למעמד הר סיני, הוא נוקב בשמות בני אהרן (במדבר, ג, 1-4), אבל לא מזכיר את בניו של משה, וכשהוא מספר על חלוקת כנען למשפחות אב לפני הכניסה לארץ נאמר רק שיוכבד ילדה לעמרם "את אהרן ואת משה ואת מרים אחותם" (שם ט, 59), בלי שיהיה זכר לצאצאי משה.

חוסר העניין הבולט שמגלה הסופר המקראי בגורלה של משפחת משה נתפרש בדרך כלל כחלק מעיצוב דמותו כאדם "על־אנושי", "איש אלוהים", שאין בחייו מקום לעניינים "ארציים" כמו אשה וילדים - אם כי זה אינו מתיישב עם האפיזודה שלפיה אחרי שילוחה של צפורה לקח לו משה אשה אחרת, נושית (במדבר, יב). לחילופין, נטען שלצפורה לא היה יכול להיות מקום בחיי משה מפני שהיתה "אשה נוכרייה", והיו שטענו שמשפחת משה אינה נזכרת הרבה מפני שהנבואה, שלא כמו הכהונה, אינה עוברת בהורשה וברושה.

זו מן הסתם הסיבה לכך שאף־על־פי שהמחבר המקראי הותיר רמזים משפחתיים בסיפור משה, הספרות הבת־מקראית לא מצאה עניין להשלים את החסר בסיפור המקראי על משפחת משה, וגם הדרשנים על פרשת השבוע כמעט שאינם נדרשים לה, להוציא עניין אחד. העניין הזה הוא אזכור־לכאורה של אחד מבני משה המשובץ בסיפור על התנחלות בני דן. לפי ספר שופטים (יז"ח), אחרי שבני שבט דן תרו אחר נחלה חדשה בצפון הארץ, כבשו את ליש וקראו את שם העיר דן, הם לקחו מביתו של מיכה (מיכה) שבהר אפרים פסל, אפוד, תרפים ומסכה, והזמינו את הכהן ששימש בפולחן הביתי של מיכה לבוא אתם, והלה נעתר להם ברצון: "וייטב לב הכהן ויקח את האפוד ואת התרפים ואת הפסל ויבוא בקרב העם" (שם, יח, 20). מי היה הכהן בבית מיכה? – תחילה נאמר שהיה זה אחד מבניו של מיכה ("וימלא את יד אחד מבניו ויהי לו לכהן", יז, 5). אך פסוק אחד אחר כך נאמר שהכהן היה "נער מבית לחם יהודה והוא לוי והוא גר־שם" (שם, 7), ובהמשך הסיפור ניתן לכהן שם: יהונתן בן גרשם בן משה: "ויקמו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשם בן משה [נ]שה הוא ובניו היו כוהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ. וישימו להם את פסל מיכה אשר עשה כל ימי בית האלוהים בשילה" (שם, יח, 30-31). מיכה, שעשה את העגל במדבר, שכר ברבות השנים את בן בנו של משה כדי "שישמש לפני הפסל שלו".

הענף במחקר העוסק בבחינה ספרותית של המקרא המיר את האמונה בקדושת הטקסט בהתייחסות אל "העורך" (שם קיבוצי), זה שפרנץ רוזנצוויג מכנה אותו "רבנו", כאל יוצר מושלם, שכל תגותו במעשה העריכה שלו היא מלאכת אמן עילאית, וכל מה שהוסיף, החסיר, או קיצר, נעשה במודע ומתוך כוונה. כך, לדוגמה, לפי העיקרון הזה יש משמעות לעובדה שהמקרא אינו מספר איזה משני הבנים מלה ציפורה "בדרך במלון" (שמות ד, 23-26), את גרשם הבכור, או את אליעזר. אי בהירות זו הביאה את האגדה לקבוע כי מדובר בבן הבכור גרשם, שלא נימול, מפני שמשה הבטיח ליתרו שהבן הזה "יהיה לעבודה

זרה" - אולי כדי להסביר מדוע היה בנו של גרשם כוהן לעבודה זרה. לאמיתו של דבר אפשר לומר כי במעשה העריכה של הסיפור על בני דן (אך לא רק בו) השתבצו כמה גרסאות בלי שהעורך ייחס חשיבות לכפילויות, ובלי שיימצא לנחוץ להשמיטן, או ליישב ביניהן. שאין מדובר באדם אחד מסתבר מכך שהלוי היה נער בעת שקיבל עליו להיות כוהן בבית מיכה, בעוד שיהונתן בן גרשם לא יכול היה להיות עוליימים בעת שהחל לשמש כוהן בבית מיכה, ואחר כך במקדש בן. כך או כך, אפילו לא היה יהונתן נכד משה, לפנינו ראייה כי בעת חיבורו של הסיפור היה משה דמות מרכזית במסורת ההיסטורית של עם ישראל, ולכן אולי ניתן ליהונתן הכוהן במקדשם של בני דן ייחוס שאין למעלה ממנו. אם כך, נתמה, אם אכן התכוון המסר העיקרי של הסיפור על מיכה ועל התנחלות שבט דן להיות מסר ביקורתי על "האנרכיה הדתית" בתקופת שפוט השופטים, למה מצא צורך שבסיפור יופיע נכד של משה דווקא ככוהן במקדש אלילי - האם כדי להבליט את חומרת "האנרכיה הדתית" הזאת, שהביאה לכך שאף בן בנו של משה עבד עבודה זרה? או, אולי, מדובר בניסיון של מחברי המסורת להעניק הכשר למקדשם של בני דן, והתוספת המאוחרת של הנו"ן התלויה בשם משה באה לדחות את הניסיון הזה? נראה כי באחד משלבי העריכה של ספר שופטים מצא העורך כי הסיפור שנכד של משה שימש בפולחן אלילי היא חילול שמו של משה, ולכן נוספה לשם משה נו"ן "תלויה", והוא נהפך למנשה. נראה אפוא כי בשלב כלשהו של קביעת נוסח הסיפור כבר לא היה אפשר להשמיט את שמו ואת ייחוס המשפחתי של יהונתן מהטקסט, וגם כבר לא היה אפשר להטמיע את הנו"ן בטקסט. לכן לא יכלו דורות מאוחרים להתעלם מן התוספת הזאת, וממה שהתכוונה להסתיר. לא פליאה היא אפוא שחז"ל ומדרשים מאוחרים נצטרכו להתייחס להוספת הנו"ן התלויה: "וכי בן מנשה הוא, והלא בן משה הוא דכתיב 'בני משה גרשם ואלעזר', אלא מתוך שעשה מנשה תלאו הכתוב במנשה" (בבלי, בבא בתרא, קט ע"ב). כך גם נטען באבות דרבי נתן, נוסחא א א, פרק לד: "כי בן מנשה היה!? הלא בן משה היה! אלא לפי שלא נדמו מעשיו למשה אביו, לפיכך תולין במנשה". ורש"י פירש: "מפני כבודו של משה כתוב נו"ן לשנות את השם ונכתב תלויה לומר שלא היה מנשה אלא משה".

מהדברים האלה משתמע כאילו אכן היה יהונתן היה נכדו של משה, ואכן שימש "כומר לעבודה זרה", וכמוהו גם בניו ובניו אחריו. יוצא מכאן שנכדו של משה, מי שציווה על העם לפני כניסתו לארץ המובטחת "שימו לבבכם לכל הדברים אשר אמני מעיד בכם היום אשר תצום את בניכם לשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת" (דברים לב, 46), לא מילא אחר הצו הזה – וגם לא נענש על חטאו. אף שתוספת הנו"ן לא הועילה לתיקון הפגם החמור הזה בביוגרפיה המשפחתית של משה לא יצאו חז"ל לקבוע כי יהונתן המדובר אינו יכול להיות נכדו של משה, ומדובר באדם שאין לו שום קשר למשה. לפיכך נדרשו להציע הסבר לעובדה הלא נכונה הזאת: היו שתלו את חטאו של יהונתן בכך שמשה הבטיח ליתר חותנו שבנו הבכור גרשם "יהיה תחילה לשם עבודה זרה" (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א), ומכאן יוצא שיהונתן, בן גרשם, הלך בדרכי אביו ועבד כמוהו "עבודה זרה". ואכן, מדרש רבה הנזכר תירץ את חטאו של יהונתן בכך שאביו (גרשם) "לא עסק בתורה", וממילא גם בנו לא שמר את מצוותיה. ואולם, התייחוס כזה עומד בסתירה למדרשים אחרים היודעים לספר שמשה קירב את יתרו לתורה, וכשיתרו חזר לארצו, הוא התגייר ו"נעשה יהודי" (מדרש תנחומא, מהד' ורשא - פרשת יתרו, ז), ואף הבטיח לגייר את כל בני עמו "ולקרבם לתורת האמת". וכשם שיתרו היה מחבב את התורה, כך בניו חיבבו בניו את התורה. (מכילתא דרבי שמעון ר יוחאי, פרק יח, פסוק כז).

על הרקע הזה, מן הסתם, יש מדרשים שדחו את האפשרות שיהונתן היה "אדוק לעבודה זרה", ותירצו שנעשה כוהן לה בשל אהבת הממון (בבא בתרא קי, א, ועוד), או אף שלימים חזר בתשובה גדולה ונעשה צדיק גמור (ירושלמי, ברכות פרק ט הלכה ב). מדרש מאוחר, מדרש שוחר טוב על התהילים (למזמור קא), התעלם משמו של הכוהן, ורק מספר שבן לשבט דן לא נמצא ראוי לשמש כוהן לאלוהים, כי בני דן היו

"עובדין עבודת כוכבים ומזלות". בד-בבד, אף אחד מהמדרשים לא מצא לנכון לספר על מעשיהם של גרשם ושל אליעזר ובניהם במשך ארבעים שנות מסעי בני ישראל במדבר. האם נשאו במחנה המדיינים (שנהפכו לאויבי ישראל ונשמדו בידי - או אולי נספחו לאחד מן השבטים שהתנחלו בארץ, וכך הגיע יהונתן לחבור לשבט דן ולשמש במקדשו.

לבד מן ההסברים האלה לחטאו של יהונתן נכד משה מיעטו המדרש והאגדה להשלים ולהרחיב בעניין הזה מה שהחסיר החומש, והם אינם אומרים דבר על גורלם של ציפורה ושני בניה. רק מדרש אחד (מדרש רבה, פרשת חוקת, פרשה יט, ז) מספר כי התנא רבי אליעזר הגדול נקרא על שמו של אליעזר בן משה. הדבר אינו יכול שלא לעורר תמיהה, שהרי הדמיון היצירתי של המדרש והאגדה יכול היה בנקל למלא את החסר הזה ולספר מה עלה בגורלה של משפחת משה.

המלאכה של השלמת החסר נותרה אפוא לספחות היפה. ואולם, גם זו נמנעה ממילוי החסר הזה. בפרגמנטים שנתחו מהטרגדיה על יציאת מצרים שכתב "יחזקאל הטרגיקן", הסופר איש אלכסנדריה בן המאה השנייה לפני הספירה, בניו של משה אינם נזכרים. בחיבור מהמאה העשירית, או האחת-עשרה, "דברי הימים של משה רבנו" מסופר רק שצפורה חמלה על משה, שנכלא על-ידי אביה יתרו (רעואל) במשך עשר שנים "ותכלכלהו לחם ומים" ובשנה השתים עשרה הביאה לשחרורו ונישאה לו כשהיה בן שבעים ושבע שנים, "ותלך צפורה בדרכי נשי בני ישראל לא חסרה דבר מצדקת שרה רחל ולא גבעות עולם". וגם לפי "ספר הישר" (פרק 19) מראשית המאה הט"ז סיפרה ציפורה לאביה על הנפלאות שעשה אלוהי העברים לאברהם, יצחק ויעקב, ולמשה היילוד, ויתרו שהלך לראות את משה בבור כלאו, ראה אותו "עומד על רגליו ומתחנן אל אבותיו", וציווה לשחררו.

באפוס המקראי העברי הראשון, "שירי תפארת" מאת נפתלי הרץ וייזל, דברה של ההשכלה המתונה (1811-1789), אפוס שבו ביקש וייזל "ליישב דעת הקורא באמיתת הקורות הקדמוניות האלה, שמחוב קיצורי הסיפורים [במקרא] יקשה עליו לכלכל הדברים במשפט שכלו", מסופר רק שמשה שילח את ציפורה, מי שהיתה לו "ליות חן" וכ"עדי בנזר", לבית אביה כדי שלא תראה את עבודת האלילים של המצרים, וגם לא תראה את בני ישראל בשעבודם. כדי "להאניש" את משה מספר וייזל שמשה שמח לראות את "מחמדי עיניו כי באו", אבל לא מספר על הפגישה המשפחתית, וגם לא מה עלה בגורלה של צפורה אחרי הפגישה הזאת, ואם גם בני משה, כמו יתרו וכל בני מדיין עזבו את הבליהם ו"את שם י" יראו".

הרומאן של שלום אש, "משה" (1951), שלא התקבל בעין יפה על ידי הקוראים היהודים (בעברית ראה אור בתש"ג ונדפס בשלוש מהדורות) מרחיב קצת יותר: משה היה "איש בודד", ש"הזניח את משפחתו" כי "מצא אב ואם באלוהי ישראל", מה שעורר עליו תרעומת ואף שנאה מצד משפחת יתרו - דבר שלא מנע בעד צפורה מלהצטרף למשה, וזה "העמיד לה אוהל בקרב בני ישראל... אבל ישב במופרש ממנה". ואולם, גם שלום אש לא מצא צורך לספר מה עלה בגורל בניו של משה: האם הצטרפו לאביהם והיו במעמד הר סיני, או שנשאו עם יתרו סבם, אך בכל זאת הגיעו לכנען עם בני ישראל, וצאצאו של אחד מהם, של גרשם, נהפך לכוהן לעבודה זרה.

רק ברומאן אחד, ביזארי עד מאוד, "משה, האיש מההר", מאת הסופרת האפרו-אמריקאית זורה נלה הורסטון (Zora Neale Hurston) שראה אור בשנת 1939 (השנה שבה פרסם פרויד את חיבורו "משה"), נמצא תיאור גועז של היחסים בין משה ואשתו: צפורה משתוקקת לחזור אתו לארמון פרעה, כי כשמשה יירש את פרעה המת, תהיה היא למלכת מצרים. ואולם, משה לא לוקח אותה ואת בניו אתו, חוזר ופוגש את צפורה רק אחרי שבני ישראל יצאו ממצרים ומביא לה משם עדיים, ואף מתייחד אתה לילה אחד. צפורה משתכנת במחנה, דוחקת במשה להכריז עצמו למלך על בני ישראל, ומעוררת עליה את משטמתה של מרים, אחות משה. אחר כך נעלמת צפורה מהרומאן, ורק מסופר שבכורה, גרשם, נתמנה

על ידי משה אביו לשופט.

ביזארי לא פחות הוא הרומאן של מרק הלטר, "ציפורה" (פאריס, 2003). כאן, כפי אופנה חוחת, ציפורה, אסופית כושית שנאספה לבית יתרו, היא הכוח המניע מאחורי משה, אך נדחית על ידי משפחתו והעם בשל צבע עורה. ולעניינו, המחבר "נפטר" מהצורך לספר על המוצאות את שני בניו של משה בכך שהוא גוזר עליהם להירמס למוות ברגלי המון העם המתפרע סביב עגל הזהב.

לא נדע למה בחר המחבר המקראי להעלים את משפחתו של משה. עובדה היא שאינו מספר אם נהפכה ל"אחת מהעם", בלי לתבוע לעצמה זכויות, או מעמד, בשל ייחוס אבות שלה, או שאולי ההפך הוא הנכון, ובני המשפחה התקנאו בבני אהרן ותבעו לעצמם זכויות ומעמד. האפשרות להשלים את הסיפור המשפחתי של הדמות המכוננת בהיסטוריה של עם ישראל נותרה לספחת היפה, כלומר, ל"רומאן התנ"כי", שזה מקרוב יצא עליו קצפו של מלומד אורתודוקסי נכבד אחד שכינה רומאנים תנ"כיים שראו אור באחרונה "ספרות טמאה" ו"עבודה זרה", מפני שאינה מציגה תמיד את הדמויות המקראיות באור חיובי. לפחות ככל שהדבר נוגע לחיי משה, הספחת היפה ש"כתבה" מחדש את סיפור חיי משה, כמו המדרש והאגדה לפניה, לא נתנה לתת דהר לדמיון היצירתי לספר מה אירע למשפחתו של משה במשך ארבעים שנות המסע במדבר, מה עלה בגורל בניה אחר כך, ובעיקר, איך יצא אחד מהם ל"תרבות רעה".